

Методологія та методика історичних досліджень

М. В. КОВАЛЬ (Київ)

ПОЛІТИКА ПРОТИ ІСТОРІЇ: УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ Й ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

Глобальне і всепоглинаюче всесвітньо-історичне явище — Друга світова війна стала не тільки об'єктом історіографії. Сама по собі її історіографія та представники останньої проходили “переплавку” в горнилі цієї війни, будучи своєрідним віддзеркаленням складних процесів тієї епохи. Як і Україні, що потрапила в епіцентр Другої світової війни, українській історичній науці та її представникам довелося зазнати безпрецедентних випробувань на міцність, і не тільки внаслідок ідеологічного протистояння, яким була збройна боротьба між СРСР і Німеччиною, а й *modus vivendi* в умовах тоталітаризму.

“Наука історія? Це паспорт на загибель”

У рамках сталінського тоталітарного режиму історіографічний чинник розглядався як вельми придатний засіб політико-ідеологічного впливу на формування народної свідомості у напрямку, необхідному партійному керівництву. Можна без перебільшення констатувати, що серед інших гуманітарних наук і предметів історичним дисциплінам в СРСР було визначено особливе місце та роль. Не забуваймо, що перед тим, як на межі 40—50-х років “великий вождь і вчитель” здійснив переворот у мовознавстві та політекономії, у 30-ті він доклав зусиль до трансформацій вітчизняної історіографії, вбачаючи у ній найнадійніший морально-психологічний інструмент партії.

Не меншу зацікавленість історичною наукою, шкільними та військовими дисциплінами з історії виявляв і потенційний противник СРСР — нацистська партія та її ідеологи, що верховодили у Німеччині, проголошеній “третім рейхом”. Почавши підготовку до війни проти “більшовицької Росії” одразу після приходу до влади, Гітлер та його оточення не приховували, що майбутнє протиборство матиме ідеологічний характер. Ще в травні 1934 р. провідний ідеолог нацистської партії А. Розенберг проголосив, що головна мета фашизму полягає у “безперервній боротьбі з марксизмом аж до остаточного його знищення”¹. Саме на цьому наголошував і Гітлер. Зокрема, на нараді вищого генералітету вермахту 30 березня 1941 р., присвяченій підготовці нападу на Радянський Союз, він заявив, що це — “ідеологічна війна з метою знищення більшовизму”².

Отже, війна між Радянським Союзом і Німеччиною була спричинена зіткненням не тільки непримиренних програмних засад нацистської та комуністичної партій, а й таких само ворогуючих ідеологій і пропагандистських зусиль. Якщо НСДАП метою війни проголошувала встановлення світового панування й запровадження “нового порядку”, що мав ґрунтуватися на “перевагах” арійської чи нордичної (читай: німецької) рас, то ідеологія сталінізму протиставляла їй “торжество комуністичного інтернаціоналізму”. І в тому, і в іншому випадках змагання між протилежними ідеологіями здійснювалося з допомогою історичних знань, історіографії.

У Радянському Союзі, що обрав статус “оточеної фортеці” у ворожому світі капіталізму, життя та діяльність суспільства відбувалися за законами мілітаризованого суспільства. І що б не робилося за мурами цієї “фортеці”, все, практично без винятку, було підпорядковано головному призначенню її мешканців і захисників — зміцненню обороноздатності. Єдина ідеологія, що пронизувала всі ланки суспільного організму, впроваджувала пріоритети збройного захисту інтересів “пригноблених класів” та “єдиної у світі країни робітників і селян”.

Як бачимо, ідеологія була конструкцією, на якій трималося не тільки все суспільне життя, але й “свята святих” — обороноспроможність країни. Історичним знанням, що становили фундаментальні засади ідеологічної роботи, правляча партія незмінно приділяла першочергову увагу. З одного боку, це було вагомим плюсом, бо історики, науковці і викладачі, що перебували на обліку в агітпропах партійних органів, вважалися “підручними партії”, наближеними людьми і, отже, мали певні суспільні переваги. Але, з другого, — причетність до історичних дисциплін мала великий мінус: історики були, по суті, простим додатком партії, виконавцями волі і задумів не тільки вищих партійних ідеологів, а й їхнього апарату. Їм забороняли виявляти будь-яку індивідуальність, нестандартні прийоми у творчості, власне бачення предмета дослідження. Істориків цілком стосується спостереження де Голля під час його відвідин СРСР у 1944 р.: “Системою особистість кожного затушувалася як живопис у сірих тонах”.

Якої б високої професійної кваліфікації не набув радянський історик, він змушений був неухильно керуватися сталінською формулою: “Історик починається з того моменту, коли на нього звертає увагу партія”. Отже, його діяльність зводилася до ілюстрування марксистських постулатів у сталінському тлумаченні або рішень партійних з’їздів чи конференцій. У театрі абсурду, яким була ідеологія часів сталінізму, історики перетворилися на акторів, котрих режисери-постановники, директивні інстанції змушували грати ту роль, яку їм було визначено, та ще й під невсипущим наглядом всюдисущих органів держбезпеки.

Мобілізація більшовиками (передусім у пропагандистських інтересах) історичних знань у дослідницькій і викладацько-популяризаторській формах набула значних масштабів одразу після Жовтневої революції. У 20-ті роки в історичній науці СРСР утвердилася т. зв. “школа Покровського”. Віддзеркалюючи поширену на той час концепцію всесвітньої пролетарської революції, праці М.Н. Покровського та його послідовників ґрунтувалися на далекій від реального історичного процесу соціологічній схемі, коли історія народу зводилася лише до класової боротьби, інакше кажучи, набувала суттєвого чинника у воєнних зусиллях “єдиної в світі країни робітників та селян”.

З утвердженням диктатури Сталіна та його курсу на прискорене будівництво соціалізму в одній країні, тобто в СРСР, за умови пріоритетної

ролі російського народу у "союзі братніх республік" виникла й потреба в коригуванні концептуальних засад в історіографії. І навряд чи було випадковим, що саме у розпал "великого терору", в серпні 1937 р., в газеті "Правда" опубліковано постанову журі урядової комісії щодо результатів конкурсу на кращий підручник для 3—4 класів середньої школи з історії СРСР.

У цьому, на перший погляд, "рядовому" документі було викладено суть переорієнтації у галузі вітчизняної історії, що відповідала б новим історичним цінностям і сталінському політичному курсові в умовах наростання фашистської агресії та небезпеки виникнення нової світової війни. Постанова журі націлювала істориків на те, щоб до числа суб'єктів історії СРСР слід відносити, крім російського, також інші народи, "поневолені царською монархією і визволені від національного гніту Великою Соціалістичною революцією"³.

За задумом авторів постанови, очолюваних Сталіним, така теза мала сприяти зміцненню внутрішньополітичної ситуації в багатонаціональній країні. У зв'язку з цим вносилися суттєві корективи у виклад корінних питань історії цих народів, а саме в оцінки національно-визвольної боротьби та їх взаємини з Росією. Було над чим замислитися й українським історикам. Адже у постанові критикувалося положення про те, що "факт переходу України під владу Росії розглядається авторами як абсолютне зло, поза зв'язком з конкретними історичними умовами того часу"⁴. Визнавалося за доцільне тлумачити "перехід України під владу Росії" як "найменше зло" порівняно з альтернативою бути поглиненою панською Польщею і султанською Туреччиною.

Сталінські "кульбіти" в історіографії, супроводжувані масовими політичними репресіями, призвели до остаточної наукової деформації історичної думки в СРСР, підпорядкування її політичним, кон'юнктурним запитам*. Штучне нагнітання атмосфери невпевненості і страху в середовищі істориків справило деморалізуючий вплив не тільки на досвідчених учених та викладачів, але навіть дезорієнтувало молоді кадри науковців. "Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті, — писав О.П. Довженко у своєму щоденнику. — Посилали в примусовому плані. Професорів заарештовували майже щороку, і студенти знали, що таке історія, що історія — це паспорт на загибель"⁵.

Переорієнтація головних координат історичної науки відбувалася і в Україні. І були вони неоднозначні. Саме в цьому контексті слід розглядати утворення на базі споріднених установ спеціального закладу для вивчення історії України — Інституту історії України Академії наук УРСР. Щоб правильно оцінити цю подію, слід урахувати, що протягом тривалого часу суто українська історія, нехай не офіційно, не відкрито, вважалася, як зазначив той же О. Довженко, "чимось забороненим, ворожим, контрреволюційним"⁶.

* Історичні моделювання Сталіна мали практичне державотворче призначення. СРСР він сприймав як могутній моноліт, що здатний не тільки протистояти зовнішній загрозі, а й бути гегемоном світової політики. Відомий діяч Комінтерну Георгій Димитров у своєму щоденнику наводив такий вислів Сталіна на банкеті у Кремлі 7 листопада 1937 р.: "Ми об'єднали державу таким чином, що кожна частина, яка була б відірвана від спільної соціалістичної держави, не тільки завдала б збитків останній, але не змогла б існувати самостійно і неминуче потрапила б у чужу кабалу. Тому кожен, хто намагається зруйнувати цю єдність соціалістичної держави, хто прагне до відокремлення від нього окремої частини і національності, він — ворог, заклятий ворог держави, народів СРСР. І ми будемо знищувати кожного такого ворога, ... ми будемо знищувати весь його рід, його сім'ю" (Совершенно секретно (Москва). — 1990. — № 12. — С. 19).

Сам по собі факт появи спеціалізованої науково-дослідної установи з історії України давав певні шанси на збереження, хоч і у деформованому вигляді, хоч і захаращеної більшовицькими догмами, але все ж історичної пам'яті українського народу. Отже, з відходом від постулатів "школи Покровського" в українських істориків немовби з'явилися можливості для поглибленої розробки корінних проблем історичного процесу не взагалі, а суто українських.

Історики — глашатаї воюючого народу

Останні перед Великою Вітчизняною війною роки науковці-історики, зосереджені переважно в Інституті історії України АН УРСР, розгорнули активну дослідницько-публікаторську діяльність. Основною працею творчого колективу вчених стала підготовка "Нарисів з історії України", кілька випусків яких побачили світ. У них подавався системний погляд на історію України XIV—XVII ст., звичайно, з позицій нових концептуальних орієнтирів.

Дещо розв'язував руки науковцям у цьому пошуку новий зовнішньополітичний курс сталінського уряду. Напередодні нападу Німеччини на СРСР партійно-ідеологічний апарат поряд із спробами адаптувати до тогочасних зовнішньополітичних реалій громадську думку, спантеличену укладанням радянсько-німецького пакту 1939 р., вживав заходів для вироблення ідеологічної моделі, придатної для воєнного часу. Наслідком цих зусиль була поява своєрідного гібрида, що поєднав основоположні тези сталінізму й національно-патріотичні цінності з акцентацією на російську історію та вагому світову роль Російської держави*.

Від радянських ідеологічних цінностей місток перекидався до глибин вітчизняної історії. Підкреслювалося, що держава нового типу — Радянський Союз — посідає особливе, авангардне місце у світі тому, що своїм корінням пов'язана з гегемонізмом Російської імперії. Відповідно, родовід "радянського патріотизму" виводився від російського. Виходило, що його СРСР успадкував від Росії і її ворогів — іноземних загарбників, а також одноплемінників і віковичних друзів — слов'ян. В одному з виступів перед суспільствознавцями начальник управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) Г.Ф. Александров навіть різко критикував істориків за недооцінку історичного значення національної самосвідомості⁷. Цей виступ відбивав реальну ситуацію: дух інтернаціоналізму в країні став нібито "в'янути", а натомість стимулювалися національно-патріотичні почуття.

Повною мірою це знайшло вияв в Україні. Страх перед репресіями і утисками, бажання будь-яким чином засвідчити свою лояльність владі штовхали подеколи навіть видатних учених на, м'яко кажучи, не зовсім

* Суть переорієнтації в ідеологічному житті та відповідній роботі партійного апарату відразу була помічена нацистським керівництвом, яке уважно придивлялося до сильних та слабких місць майбутнього противника. У серпні 1939 р., якраз напередодні укладення радянсько-німецького пакту, міністр закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентроп у бесіді з повіреним у справах СРСР у Берліні Г.О. Астаховим висловив точку зору нацистського керівництва з цього приводу: "Здається, в СРСР останніми роками посилюються національні засади за рахунок інтернаціональних, і якщо це так, то це, цілком природно, сприяє зближенню СРСР і Німеччини. Різко національний принцип, покладений в основу політики фюрера, перестає у такому разі бути діаметрально протилежним політиці СРСР" (Безыменский Л.Е. Гитлер и Сталин перед схваткой. — М., 2000. — С. 2701). Отже, не виключено, що створена Сталіним нова ідеологічна ситуація мала на меті, крім іншого, "утнути ґрунт" для зближення СРСР з "третім рейхом".

зважаєні вчинки і заяви. Коли на зборах співробітників Інституту історії України, проведених у зв'язку з початком радянсько-фінської війни, обговорювалася резолюція, де зазначалося, що вчені "всі, як один, підуть на боротьбу з білофінами", семидесятирічний академік А.Ю. Кримський вніс поправку: "Треба сказати, що й малі, і старі, сімдесятирічні, з великою радістю підемо на захист соціалістичної батьківщини в лави нашої Червоної Армії" ⁸.

З початком Великої Вітчизняної війни складні глибинні ідейно-політичні процеси, що відбувалися в історичній науці та історико-популяризаторській роботі, підпорядкованих тогочасному ідеологічному контексту, безпосередньо позначилися на діяльності істориків України. Вони взяли активну участь в обороні Києва і Одеси, Харкова і Ворошиловграда, інших міст. Активізувалися виступи у пресі — як місцевій, так і фронтовій, зі статтями про історію героїчної боротьби слов'янських, серед них українського, народів проти іноземних поневолювачів виступали відомі вчені. Архівісти, музеєзнавці влаштовували виставки з антифашистською тематикою.

Теми історії визвольної боротьби українського народу завжди вважалися пріоритетними у проблематиці Інституту історії України. Тому певні корективи, внесені у концепцію творчих планів науковців у зв'язку з початком визвольної, справедливої війни, не потребували їх докорінної зміни. Інститут історії України, перейменований на Інститут історії та археології АН УРСР, було евакуйовано в Уфу (Башкирія). Як і до війни, він зберігав статус і виконував функції центральної наукової установи у галузі історії.

Не припинялася розпочата ще в Києві робота над чотиритомними "Нарисами з історії України", перший том яких також вийшов в Уфі 1943 р. Знаменною подією стало також створення науково-популярної праці "Історія України", що побачила світ в Уфі у 1942 р., і перевиданої у Канаді 1943 р. Чи не вперше в радянській історіографії в цих книгах розповідалося про ратні подвиги волелюбного українського народу, що протягом кількох століть стримував зазіхання на свої землі польських і турецько-татарських агресорів. Незважаючи на вкрай складні умови роботи в евакуації, передусім брак архівів, наукової літератури, незадовільну видавничу базу, некомфортні побутові умови, історики відчували себе глаштатами воюючого народу і виявилися справжніми патріотами Вітчизни. Вони невтомно працювали, друкуючи брошури з серії "Наші великі предки", численні газетні та журнальні статті.

Як і в довоєнні часи, в історичних працях переважала проблематика українського середньовіччя. Але зміст, форма викладу матеріалу зазнали суттєвих новацій. По суті, вперше в радянських умовах на патріотичній хвилі приділено значну увагу життю та діяльності таких звитяжців, відважних синів України, як Петро Сагайдачний, Іван Сірко, Максим Кривоніс, Семен Палій, Олекса Довбуш, Іван Гонта та інші. Активно друкувалися, використовуючи для цього будь-яку можливість, М.Н. Петровський, М.А. Рубач, К.І. Стецюк, В.А. Дядиченко, Ф.Є. Лось, М.І. Супруненко, К.Г. Гуслистий та інші науковці Інституту історії та археології АН УРСР, А.О. Введенський, І.Д. Бойко, О.К. Кошик, Ю.Я. Білан, С.А. Семенов-Зусер з Об'єднаного українського університету у Кзил-Орді, К.П. Добролюбський, А.Г. Готалов-Готліб, С.Я. Боровий, С.М. Ковбасюк з Одеського державного університету у Байрам-Алі та інші.

Творча ініціатива знаходила втілення і в ґрунтовних проектах, розрахованих на далеку перспективу. Саме в Уфі науковцями Інституту історії та археології було започатковано "Наукові записки", перший том яких ви-

йшов у 1943 р. У передмові до нього говорилося, що це початок видання друкованого органу, присвяченого проблемам історії українського народу. Як писав у рецензії на "Наукові записки" академік В.І. Пічета, праця відзначалася різноманітністю тем і багатством змісту⁹.

Нового імпульсу набула у працях воєнного часу ключова тема взаємовідносин України та Росії в XVII ст. Як відомо, у 20—30-х роках приєднання України до Росії і особа Богдана Хмельницького оцінювалися (за Покровським) суто негативно — як антиукраїнський союз українських та російських феодалів, а гетьман — як зрадник і запеклий ворог українського народу¹⁰. Тому як знаменна подія у громадському житті, що давала надію на далі переоцінки та зрушення в осмисленні історичного минулого, було зустрінуте урочисте відзначення у серпні 1942 р. в Уфі, Кзил-Орді, Саратові 285-х роковин з дня смерті цього видатного сина України.

В 1943 р. у спеціальному зверненні до Сталіна Хрущов за поданням Президії АН УРСР просив дозволу гідно відзначити 290-ту річницю "возз'єднання" (вперше вживалося таке визначення) України з Росією. Він звертав увагу на "шалену антиісторичну агітацію проти об'єднання українського та російського народів, котру проводили в Україні німецькі фашисти та українсько-німецькі націоналісти"¹¹. Головною метою святкування було роз'яснення ролі російсько-української єдності для долі цих народів. Хрущов наголошував, що вказана подія відзначатиметься вперше за роки Радянської влади. Як реагував Сталін на цей лист — невідомо. Але справа, зрештою, полягала не в цьому, а в появі нових концептуальних координат у поглядах на кардинальну проблему історії України.

Свідченням здатності істориків оперативно перебудувати свою творчу лабораторію відповідно до вимог воєнного часу був вихід 1942 р. в Уфі збірника статей "Боротьба українського народу проти німецьких загарбників". У ньому в основному на газетних матеріалах було показано спільну героїчну боротьбу українського і російського народів проти іноземних загарбників протягом тривалого часу.

Велике значення тоді надавалося вивченню поточних подій Вітчизняної війни. На початку 1942 р. в Академії наук УРСР створено спеціальну групу, що перетворилася згодом в установу — Комісію з історії Великої Вітчизняної війни при Президії АН УРСР. Її метою стало збирання, систематизація й вивчення відповідних документів та матеріалів. Велася також робота щодо складання хронології і літопису Великої Вітчизняної війни.

50 книг, брошур, збірників статей тиражем понад півмільйона примірників, більш як 150 наукових та науково-популярних розвідок у періодичній пресі — такий далеко не повний доробок істориків України за час роботи у тилкових районах СРСР, починаючи з 1943 р.¹²

Долаючи побутові незгоди і труднощі роботи на чужині, евакуйовані історики зуміли йти в ногу з життям, почувати себе, як тоді казали, "гвардійцями тилу", відгукуючись на найпекучіші запити воєнного часу*.

* У зовсім іншому становищі опинилися колеги евакуйованих у радянський тил істориків — ті, хто перебував на окупованій фашистами території. В умовах, коли фактично не діяли вузи і наукові установи, вони виявилися, по суті, не потрібними як фахівці, змушені були задовольнятися випадковими заняттями, далекими від справжньої науки. У червні 1943 р. київський міський голова Л. Форостівський "у зв'язку з тим, що багато установ і осіб звертаються з запитом про те, чи дозволено офіційно вживати емблему і тризуб на печатках, окремих листах тощо", утворив комісію із спеціалістів-істориків, що вивчала це питання (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 33, спр. 117, арк. 12—30). Комісія у складі професорів О.П. Оглоблина (голова), С.М. Драгоманова, Н.Д. Полонської-Василенко та інших визнала єдино доцільним та історично виправданим збереження як символіки тризуба. Але таке рішення йшло в розріз із антиукраїнською політикою оку-

Підкреслено патріотичний зміст, публіцистичний з елементами ліризму виклад, неприхована туга за далекою, але рідною Україною, співчуття жахливій долі українського народу під ярмом фашистських поневолювачів, гордість за його героїчну визвольну боротьбу — усе це притаманне написаним в роки евакуації працям істориків. Але не всі на це адекватно реагували. Знаходилися запопадливі ревнителі псевдоінтернаціоналізму, які природні патріотичні почуття тлумачили як націоналістичні, а отже, антирадянські прояви.

І вже у розпал війни намітилася тенденція “пошуку відьом” — так званих “українських буржуазних націоналістів” серед марксистських за світоглядом українських інтелектуалів у радянському тилу. В листопаді 1942 р. Ю.І. Яновський із занепокоєнням писав з Уфи секретарю ЦК КП(б)У з пропаганди та агітації К.З. Литвину: “Мені сказав М. Петровський з болем і гіркотою той вираз, який він чув в стінах академії: “Український націоналізм сприймається під час війни за патріотизм, але нічого, після війни ми з ними порахуємося”¹³.

І це не були марні погрози. Ілюзії “нових віянь” в ідеологічному житті вплинули передусім на інтелігенцію у тилкових містах, у тому числі на тих, хто був евакуйований з України. Партійні інстанції тилкових районів, як і до війни, продовжували пильнувати у творчих колах за “проявами націоналізму” і небезпечного “вільнодумства” взагалі, здатних, на їх думку, підірвати обороноздатність країни і Червоної армії. Кожне необережне слово українських інтелігентів, сказане у розпачі, під впливом невдач Червоної армії на фронтах, або внаслідок важких умов життя в евакуації, негайно бралось на замітку і періодично у спеціальних повідомленнях керівництва держбезпеки доводилося до відома секретарів ЦК КП(б)У.

Як з'ясувалося завдяки нещодавно відкритим архівним фондам, незважаючи на вкрай тяжку війну, навіть на критичні ситуації на фронтах, не встигши органи держбезпеки не дрімали у тилкових районах країни. Наприклад, тенета держбезпеки було широко розкинуто у штабі української науки — АН УРСР. А потрапляли до них дуже різні, часом далекі від політики, більше того, патріотично налаштовані люди, комуністи. Вболіваючи за долю Вітчизни, вони не могли не приховати тривогу за стан справ на фронті і в тилу. Той, хто мав необережність прокоментувати газетне повідомлення або радіоінформацію крізь призму власного бачення, завдяки всюдисущим “стукачам” і сексотам поповнював нескінченні реєстри “антирадянських націоналістичних елементів”, за якими “встановлювався нагляд”.

Були серед таких й історики. Не зміг приховати тривогу за стан справ на фронті і в тилу науковець з Інституту історії та археології України В.А. Дядиченко. На початку жовтня 1943 р. у розмові з котримсь зі своїх знайомих, який виявився гебістським інформатором, він мав необережність відвести душу: “Минулого року багато хліба й овочів залишилося на ланах і загинуло. Таке само становище назріває і тепер. Робочих рук бракує, коней немає, погода несприятлива. Минулого року це було півбіді, а коли те саме трапиться цього року, становище буде загрозливим. Хто буде воювати та й хто зможе воювати голодним? Уже тепер червоноармійцям

паційних властей і, зрештою, залишилося на папері. Така сама доля спіткала й інші починання істориків. Адже окупанти в усьому бачили прояви нелояльності й опору. Влаштовану в 1943 р. у Києві директором Музею-архіву переходової доби О. Оглоблиним виставку було заборонено через те, що в ній належним чином не проводилася ідея визнання фашистського окупаційного режиму єдиною законною владою в Україні. Єдине, що було “в ціні” у гітлерівців, — це “історичні” опуси про німецьку колонізацію, культуртрегерську роль німців в Україні тощо.

знизили норму до 500 грамів, а це недобрий симптом. Пройдіться по базару, і ви побачите, що червоноармійці купують хліб або міняють речі на хліб. Значить, хліба їм не вистачає, це — погана ознака... А коли настане весна, тоді вони мінятимуть зброю на хліб”.

Підсумовуючи цей тверезий і точний аналіз становища в тилу країни, В.А. Дядиченко сказав: “Я не передрікаю нашої загибелі, та коли не буде ніякого зрушення на заході з другим фронтом, буде жахливо”¹⁴. Ці “небезпечні” висловлювання потрапили до спецповідомлення наркома держбезпеки УРСР першому секретареві ЦК КП(б)У М.С. Хрущову (його об’язки в 1942—1943 рр. виконував другий секретар ЦК Д.С. Коротченко). Науковця було взято “під нагляд”.

Та сама доля спіткала і його колегу з того ж таки “крамольного” інституту — Ф.Є. Лося, який не вірив “у можливості нашої перемоги”. У жовтні 1943 р. він сказав “жахливі” слова: “Якщо німці зупиняться взимку на Волзі, то в нас не вистачить сил повести проти них наступ. Навесні вони продовжать свої наступальні дії і можуть вдарити по Уралу, розчленувати нашу країну, і тоді нам доведеться переходити на партизанську війну”¹⁵.

Міркуванням українських науковців був притаманний широкий погляд, самостійність політичних оцінок державних проблем. А це — свідчення того, що суть складних ситуацій вони розуміли нерідко краще, ніж деякі тогочасні державні мужі. І логічний наслідок: були втягнуті у диявольське павутиння інтриг і доносів відлагодженого провокаційного механізму сталінської поліцейщини.

Сталінський ідеологічний контрнаступ

Є підстави вважати, що відправним пунктом в орієнтації на затискування національно-патріотичних моментів у діяльності творчої інтелігенції став інцидент, пов’язаний з доповіддю М.Т. Рильського “Київ в історії України”, зробленій на зборах евакуйованої інтелігенції з приводу визволення Києва від фашистів, надрукованої українською пресою у радянському тилу (Радянська Україна. — 10 грудня 1943 р.). Зупиняючись на основних віхах історії Києва, доповідач віддав належне працям історіографів минулого М. Грушевського, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Максимовича, О. Лазаревського, затаврованим на той час як “буржуазно-націоналістичні історики”. В незвичайній, деполітизованій, спокійній манері Рильський об’єктивістськи виклав драматичні сторінки історії основного міста України, утримавшись від характерних для історіографії тих часів непомірних вихвалянь героїв і нещадних паплюжень антигероїв.

У написаній на замовлення ЦК КП(б)У закритій рецензії на цю доповідь відомий в ідеологічних колах професор філософії Ф. Єневич докопався, що Рильський ігнорує роль більшовизму на Україні, “починаючи з моменту його появи до наших днів”. На думку Єневича, Рильському притаманні “серйозні вади в ідейній спрямованості”, знання марксизму-ленінізму та вживання його на практиці¹⁶. Йому інкримінувалися “помилкові твердження” на кшталт “Київ та Україна були творцями російської культури”, а радянська культура України “є продовженням духовної культури XVII ст.”¹⁷.

“Нестандартна” доповідь М. Рильського викликала певне замішання серед ідеологічних працівників, які були зорієнтовані на чергове теоретичне “уточнення” сталінської національної політики. Доповідь було сприйнято як диверсію, підкоп під “свята святих” — марксизм-ленінізм. За та-

ких обставин навіть “зубодробильна” рецензія Ф. Єневича виглядала ліберальною. Ще більш ідеологічно загартований партійний працівник і початкуючий критик Л. Новиченко назвав рецензію “поверховою та неповною”.

Отож, вирішили на прикладі Рильського добряче відшмагати українських “вольтер’янців”. Реєстр збочень поета був убивчий. Виявилось, що він взагалі проігнорував роль ленінізму, більшовицької партії у політичному, економічному та культурному перетвореннях в Україні, “змазував” значення дружби народів, приховував рятувальну для України місію Росії і великого російського народу тощо. Шокуюче враження від доповіді Рильського не минуло навіть через три роки, коли секретар ЦК КП(б)У з ідеології К.З. Литвин підкреслив, що на неї зреагували у ЦК КП(б)У і Рильський заслуговує “дійової критики в пресі”¹⁸.

Що ж спричинило цей черговий виверт ідеолого-політичних інстанцій? Як зазначалося вище, у складній передвоєнній обстановці, а також у найважчий, перший період війни проти Німеччини Сталін з огляду на необхідність зміцнити моральний дух народу, підірваний хибною внутрішньою та зовнішньою політикою, був змушений відмовитися від поширених у 20—30-ті роки історіографічних нормативів, орієнтованих на класові, соціальні цінності, що витісняли традиційні, національні.

Перемоги Червоної армії і вигнання фашистів з захоплених ними територій супроводжувалися вибухом патріотичних почуттів народу, зміцненням громадянської свідомості, самоповаги, гідності, схильності до незалежних суджень, нестандартних політичних оцінок. Ці, по суті, новонабуті в умовах воєнної епохи мислячою частиною суспільства риси суперечили пануючій в усіх сферах життя народу, в тому числі духовній, тоталітарній командно-адміністративній системі й супутному їй бездумно-беззаперечному підкоренню кожного громадянина бюрократичним інстанціям, що покладалися на мудрість та безапеляційну правоту “вождя і вчителя” — Сталіна. На фоні воєнних перемог виникла загроза для стабільності ідеологічної монополії партії.

З огляду на порушення балансу в стані умів, можливість неконтрольованого формування вільнодумства у середовищі інтелектуалів, що виходило за рамки більшовицького конформізму, у керівній верхівці наростала протидія цим процесам. Вона набувала, звичайно ж, потворних форм, коли неканонізоване розкриття патріотичної теми тлумачилося пильними охоронцями ідеологічних засад як націоналізм, а нестандартна подача інтернаціоналістських сюжетів — як космополітизм.

Вже у розпал війни сталінське керівництво дійшло висновку про необхідність негайного наведення “порядку” в умах, аж до оголошення вирішального бою будь-яким хитанням і ухилам, “вправляння мізків” (улюблений вислів Берія) інтелігентам, які відбилися від рук. Дедалі більшого поширення набув метод навішування ярликів “безідейності”, “формалізму”, “антинародності” тощо.

Було ще одне міркування, на якому всіляко наголошували партійні ідеологи: фактор зовнішнього впливу. По-перше, десятки мільйонів людей, перебуваючи на окупованій території, зазнавали, незалежно від їхнього бажання, впливу діаметрально протилежної, хоч також як і сталінська, тоталітарної ідеології гітлеризму. По-друге, мільйони людей, одягнувши військову форму, уперше за роки радянської влади, переступивши “священні кордони” буржуазної Європи, тривалий час перебували в інших країнах, де мали змогу ознайомитися з далеким від соціалістичного устрою суспільним і господарським ладом, життям та побутом їх народів.

Вже на початку 1944 р. секретар ЦК КП(б)У з ідеології К. Литвин вказував на загрозливі тенденції, наголошуючи, що ворог, “будучи на нашій території, не сидів, склавши руки, що він проводив антирадянську пропаганду в масах нашого народу і неправильно було б недооцінювати це”¹⁹.

Подібні занепокоєння висловлював і член політбюро ЦК КП(б)У, заступник голови РНК Д.З. Мануїльський: “Мільйони наших людей — робітники, селяни, інтелігенція зіткнулися віч-на-віч з цим капіталістичним світом, і це зобов’язує нас мобілізувати усі наші сили для упертої боротьби проти капіталістичного світу... У нас немає гарантії від проникнення чужих нам ідеологічних впливів з-за кордону. З деякими рецидивами цих впливів ми вже зустрічаємося”²⁰. Особливу тривогу партійних керівників викликали непоодинокі факти, коли люди “захоплюються закордонними дрібничками і вихваляють капіталістичну систему господарства”²¹.

Партійне керівництво одразу відчуло небезпечні тенденції в ідеологічній обстановці в суспільстві й не залишилося байдужим до них. К. Литвин буквально калатав у дзвони: “Багато є шляхів проникнення до нас буржуазної ідеології, що осідає у свідомості наших людей”²².

Реконструючи одну з найскладніших диспозицій на “ідеологічному фронті” під час Другої світової та Великої Вітчизняної війн, можна тільки дивуватися, як спритно Сталін, якого обставини змусили змінити з тактичних міркувань основні пропагандистські пріоритети, використав таку “козирну карту”, як великоруський патріотизм, що нерідко межував з шовінізмом. Звичайно, Сталін не помилявся, вважаючи, що в критичній ситуації воєнного часу основною силою, яка може врятувати країну, є найчисленніший серед народів СРСР — російський, який дістав з вуст “вождя” титул їхнього “старшого брата”. “Звідси ж, — пише А. Авторханов, — і зовсім новий етап у національній політиці партії. Стара політика боротьби з великоруським шовінізмом визнається пройденим етапом, а боротьба з місцевим націоналізмом оголошується актуальним і перманентним завданням партії”²³. Отже, померклі ідеали світової революції змінювалися новими ідеологічними цінностями — відроджувалися великодержавницькі імперські засади. Ініціатором цієї переорієнтації був Сталін*.

Зрушення у бік русифікаторських пріоритетів національної політики і пропагандистської роботи ВКП(б) давалися взнаки вже наприкінці 1941 р. А в 1942 р. зміни почали стосуватися кадрових питань. Нещодавно було опубліковано доповідну записку управління агітації і пропаганди ЦК ВКП(б) від 17 серпня 1942 р. “Про добір і висунення кадрів у мистецтві”, підписану начальником управління Г.Ф. Александровим. У ній вперше за роки радянської влади наголошувалося на засиллі “іногородців” у цій галузі культури, підкреслювалася необхідність оновлення керівних кадрів в установах мистецтва, виховання та висунення на ці посади митців російської національності²⁴. Зрозуміла річ, оновлення кадрів стосувалося не тільки мистецтва...

Отже, успіхи на радянсько-німецькому фронті й перехід Червоної армії у рішучий контрнаступ стали підставами для не менш рішучого переходу в контрнаступ ідеологічний, метою якого було дальше утвердження авторитарної влади “вождя” і тоталітарного режиму в цілому. І в цьому

* Всіляко заохочуючи новий ідеологічний курс, “вождь” навіть себе, грузина, подавав за “росіянина грузинського походження”. Він, наприклад, розхвалив відомого артиста О. Дикого за те, що той, виконуючи роль Сталіна у спектаклі Малого театру, не імітував грузинського акценту і цим показував, що, мовляв, “товариш Сталін належить російському народові й великій російській культурі” (Родина. — 1989. — № 12. — С. 53).

черговому, “одинадцятому”, сталінському ударові, що наче доповнював знамениті “десять сталінських ударів” на фронті, особливо важливим плацдармом вважалася Україна. Тут, на думку партійних ідеологів, “добряче попрацювала фашистська пропаганда”. До того ж, могли справляти вплив на населення небезпечні для комуністичної ідеології ідеї національно-визвольної боротьби, що вирували у західних областях республіки. Ось як образно виклав погляд ідеологів КП(б)У на політичну обстановку в Західній Україні письменник і державний діяч М.П. Бажан: “Зараз ми вступаємо в район України, найбільш нашпигований вогневими точками, опорними пунктами ворога. Ці опорні пункти дуже глибоко зариті, мають різноманітні форми”. І далі: “Боротьба з українським націоналізмом має бути зараз, особливо у західних областях, досить гострою і напруженою, до якої нам треба готуватися добре, щоб бути всеозброєними”²⁵.

Пошук “хлопчиків для побиття”

З огляду на особливу обстановку в Україні в епіцентрі нового удару по ідеологічних ворогах опинилася єдина науково-дослідна установа історико-народознавчого профілю — Інститут історії України АН УРСР. Вперше роботу інституту безпідставно було піддано гострій критиці в травні 1944 р., невдовзі після його повернення до Києва. За завданням управління агітації і пропаганди ЦК КП(б)У згаданий вище впливовий в ідеологічних колах марксистсько-ленінський філософ професор Ф. Єневич підготував розгорнуту довідку “Про недоліки в роботі Інституту історії України АН УРСР”.

Професор-ортодокс почав здалеку, заглибившись в історію створення цієї установи. За його версією, вона сформувалася з тих інституцій, де “майже панували Грушевський зі своїми послідовниками і прибічниками”. У довідці було об’єднано Грушевського і Яворського, Студинського і Дорошенка, які, нібито, “намагались монополізувати фронт історичної науки на Україні”. Багатозначно підкреслювалося, що саме з цієї групи вийшов професор Оглоблин, “який ще в перші роки радянської влади видав свою книгу, що починалась критикою Леніна, а після вступу німців в Київ у 1941 р. був призначений бургомістром Києва”. Разом з цією групою націоналістичних істориків, за Єневичем, діяли такі “буржуазні націоналісти”, як Скрипник і Затонський, забезпечуючи своїм впливовим в уряді становищем їхню шкідницьку діяльність.

У довідці “червоною ниткою” проходило, що й досі в Інституті історії “окопалися” українські буржуазні націоналісти, а оскільки “український буржуазний націоналізм не має нічого спільного саме із всім народним, українським, то і безплідною була діяльність цього колективу”. Далі автор довідки давав розгорнуту критику основних положень Грушевського та його школи, протиставляючи їм відомі “зауваження” Сталіна, Жданова і Кірова на конспекти підручників з історії і особливо “Короткий курс історії ВКП(б)”. Вчені інституту, на думку Єневича, лише створили ґрунт для написання праць з “наукової історії України”, але “наукової історії України, навіть наукової історії її окремих періодів, немає”. Ф. Єневич пояснив це “емпіричним підходом до історії України”²⁶. Висновок, що завершував довідку, був невтішний: уся робота інституту вимагає докорінної перебудови.

Маючи такий “авторитетний” документ, ЦК партії дістав усі підстави для “наведення порядку” в Інституті історії України АН УРСР. Хоча в ньому у роки війни вдалося зберегти ядро наукового колективу, умови для

творчої роботи були несприятливими і не тільки через труднощі воєнного часу — переїзди, невлаштованість.

Вадою колективу інституту ще з довоєнного часу була обстановка незлагоди й групівщини. У складному становищі опинився і його керівник М.Н. Петровський. На відміну від своїх попередників, він був досвідченим і досить відомим науковцем, доктором наук, професором, а з 1945 р. — і членом-кореспондентом АН УРСР. Але як директор, організатор діяльності складного, навіть примхливого творчого колективу не завжди виглядав “на рівні”. Не змігши стати над далекими від науки пристрастями і колізіями, навіть сам нерідко втягуючись у них, він цим об’єктивно сприяв нездоровій обстановці в установі.

Про це свідчив лист М.Н. Петровського президенту АН УРСР, написаний ним у лютому 1943 р., перед від’їздом автора у складі лекторської групи ЦК КП(б)У на Південно-Західний фронт. У листі, що нагадував заповіт (адже його автор відбував на фронт), з одного боку, і скаргу — з другого, М. Петровський давав таку характеристику колективу в цілому й окремим співробітникам: “В цій війні ... особовий склад Інституту історії України АН УРСР не весь виявився на належній височині”. Згадувалися і “німецький шпигун” історик М. Марченко і знову ж таки О. Оглоблин як колабораціоніст. “В інституті є їх агентура, яка проводить політику на зрив наукової роботи”. З огляду на воєнно-політичну кон’юнктуру Петровський твердив, що праці про братерство українського і російського народів навмисно “тлумачилися як антимарксистські”, “свідомо розхитувалася трудова дисципліна” тощо ²⁷.

Треба визнати, що знаний учений, М. Петровський не користувався надійною репутацією керівника ні в колективі, який очолював, ні в директивних інстанціях. Органи держбезпеки, які уважно стежили за кожним науковцем АН УРСР, а провідними, тим більше істориками, цікавилися особливо, подали у ЦК партії таку характеристику на М. Петровського: “Походить з сім’ї священика. Закінчив духовну семінарію. Підтримував зв’язки з націоналістично настроєними елементами. У 1938 р. за націоналістичну діяльність арештований. Був близький до Грушевського: в своїх працях протягував націоналістичні тлумачення, негативно ставився до колгоспів”... А далі: “Авторитетом не користується” ²⁸.

Таку нищівну характеристику вченого є підстави тлумачити як ознаку того, що М. Петровський був людиною аполітичною, а отже, в очах гебістів не міг бути позбавлений комплексу антирадянщини, а відтак не мав підстав здобути належний авторитет у колективі, довір’я відповідних інстанцій. Партійні колеги, інколи безтактно, давали це відчуття своєму директорові. Так, в останній рік директорства Петровського його попередник С.М. Білоусов іронізував у колі співробітників: “От у нас останнім часом поширилася така думка, що професор Петровський став марксистським істориком” ²⁹.

І все ж у найважчі в історії установи роки професор Петровський залишався на посаді директора. Пояснювалося це тим, що людина “непролетарського” походження ще й з “плямами” у біографії, очевидно, влаштовувала “директивні органи”, що користувалися можливістю безперешкодно маніпулювати таким керівником.

Відчуваючи “недоліки” власної біографії і нетривке становище, М. Петровський, у свою чергу, намагався компенсувати це завзятим викриттям “ворогів”. Різко, навіть демонстративно він нападав на “українських буржуазних націоналістів”, твердячи, що вони тільки іменувалися українськими націоналістами, але “насправді були зрадниками, для яких

не існувало таких питань, як батьківщина, національна гордість..., оскаженілими бандитами, які продали свою душу, втратили почуття поняття про батьківщину, любов до рідної землі”³⁰. Такі виступи професора Петровського, звичайно, підтримував ЦК КП(б)У³¹.

Але це не означало, що найвища у республіці партійна інстанція була задоволена діяльністю керованої нею установи. Наступник К.З. Литвина на посаді секретаря ЦК з ідеології І.Д. Назаренко твердив: “Передусім я мушу прямо сказати, що і колектив інституту історії, і партійна організація його фактично зайняли пасивну позицію щодо того, над чим працює КП(б)У в галузі ідеології... Немає нам чого публікувати з праць інституту, бо нічого немає”³².

Не чекаючи закінчення війни, ЦК КП(б)У за вказівками ЦК ВКП(б) почав “наводити порядок” у сфері ідеології, передусім в історичній науці. І звичайно ж, об’єктом особливо пильної уваги продовжував залишатися все той же Інститут історії України АН УРСР, що у березні 1944 р. був реєвакуйований до Києва. В останні воєнні та перші повоєнні роки у ньому було зосереджено основні сили істориків-дослідників республіки.

Під обухом “здорової більшовицької критики”

Ідейно-політична та психологічна обробка учених-істориків, як і суспільствознавців взагалі, набули форми зібрань при управлінні агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, на яких підлеглі звітували перед високим начальством, що розпикало підзвітних, як заманеться. Перша з таких “виробничих” нарад відбулася у вересні 1944 р., наступні — у лютому і березні 1945 р., далі — у червні та вересні 1946 р. і, нарешті, у квітні—травні 1947 р.

Як правило, на цих та інших зібраннях у ЦК КП(б)У в основному обговорювалися питання історії України, переважно феодального періоду, а історики, головним чином науковці Інституту історії України АН УРСР, були постійними їх учасниками, щоправда, на правах “хлопчиків для побиття”. Скликали ці наради і виступали на них з доповідями Д.З. Мануїльський, К.З. Литвин, І.Д. Назаренко, а також партпрацівники нижчі рангом — І.Д. Золотоверхий, Л.М. Новиченко та ін.

Найбільш представницьке з цих зібрань відбулося у травні 1947 р. На ньому, крім 35 істориків і 15 провідних письменників, а також названих вище партпрацівників, були присутні і виступали перший секретар ЦК КП(б)У Л.М. Каганович і голова Раднаркому республіки М.С. Хрущов.

У центр обговорення стану і перспектив розвитку історичної науки було поставлено розвінчання М.С. Грушевського та його школи. Застрільником у цих питаннях майже на всіх нарадах виступав секретар ЦК з пропаганди й агітації К. Литвин. У надміру довгих проповідях (інколи тривалистю до чотирьох годин), насичених найчастіше далекими від справжньої науки однобокими і упередженими псевдомарксистськими характеристиками, гостро критичними випадками і політичними ярликами та звинуваченнями, він задавав тон нарадам, що проходили у дусі тих часів — як “безкомпромісна і необмежена критика і самокритика”. Положення його доповідей були безжальні і неспростовні як кінцевий вирок вищої судової інстанції. “Погляди Грушевського на історію України є антинауковим націоналістичним тлумаченням історичного розвитку України, і він їх червоною ниткою проводить крізь усю свою творчість”, — ця теза домінувала у всіх виступах К. Литвина³³.

“Шкідлива ідеологія”, “шкідливий антинауковий і антинародний характер положень”, “ідейний арсенал української націоналістичної контр-

революції" — такими формулюваннями партійні ідеологи однозначно оцінювали творчість знаного історика, дійсного члена двох Академій наук — УРСР та СРСР М.С. Грушевського.

У викривальному ражі деякі сановні промовці, наприклад, О.Є. Корнійчук, ставили питання про оголошення контрреволюціонерами тих, хто "заступається" за Грушевського. "В Інституті історії іде боротьба навіть по такому принциповому питанню, як погляд на історію Грушевського, — обурювався письменник. — Мені здається, що по такому питанню дискусію проводити нема чого" ³⁴.

І дійсно, не прагнучи вести справді наукову дискусію, К. Литвин різко критикував Грушевського за ідею безкласовості українського народу, нібито об'єднаного єдиними соціальними інтересами і в середовищі якого не може бути класової боротьби. Ще гострішу критику викликали спроби "абсолютизації" особливостей історії України і твердження, що Київська Русь не була колискою та прабатьківщиною трьох братніх народів, а надбанням лише одного українського народу, а також, що на усьому історичному шляху саме національна боротьба мала вирішальне значення, була рушійною силою поступу.

Центральною темою, що постійно обговорювалася на цих нарадах і становила своєрідний лакмусовий папірець ідеологічної надійності та політичної лояльності того чи іншого історика, були взаємовідносини України та Росії. Різкий осуд з боку ЦК викликали "спроби протягти концепцію Грушевського, згідно з якою розвиток України нібито йшов ізольовано від дореволюційної Росії та Радянського Союзу" ³⁵. К. Литвин незмінно твердив, що на противагу "школі Грушевського" він прагне провести межу між царизмом як ворогом українського народу і братнім російським народом. Промовець наполягав, що Грушевський вістря усіх своїх праць спрямовував проти Росії, не вбачаючи різниці між царизмом і російським народом, і навіть повертав це вістря проти російського народу, а не царизму.

Голос секретаря ЦК починав бриніти, коли він називав основні недоліки концепції Грушевського, які полягали у тому, що вчений вважав шкідливим усе, що йде з Росії, твердив, наче б то Україна не мала нічого спільного з Росією, приписував усі кращі якості українській нації, а гірші — російській, що вигадав, ніби Україна є кордоном між Азією та Європою і перебуває під впливом Європи, а не Росії тощо. "Ці погляди є нічим іншим, як українським расизмом, і не випадково привели до українського фашизму, українсько-німецьких націоналістів", — робив висновок К.З. Литвин ³⁶. З вуст К. Литвина прозвучала і вимога: "Не захоплюватися реакційною романтикою періоду Запорозької Січі" ³⁷.

Одним словом, резюмував секретар ЦК КП(б)У з ідеології, помилки та перекирчування, що мають місце в працях істориків, "полягають в абсолютизації особливостей історії України, спробі протягти концепцію, згідно з якою розвиток України нібито йшов ізольовано й відірвано від дореволюційної Росії та Радянського Союзу" ³⁸. А політичний підсумок був таким: "Концепція Грушевського перетворилася в основний ідейний арсенал української націоналістичної контрреволюції".

І Литвин, й інші представники ЦК партії настійливо проводили думку, що Грушевського треба викривати "не тільки як буржуазно-націоналістичного історика", а й як політика, чільного діяча "контрреволюційної Центральної ради", як ворога радянської влади, котрий і після повернення з еміграції на Україну не відмовився від своїх поглядів, був одним з активних учасників СБУ" ³⁹.

У своїх настановчих доповідях партійні ідеологи, зокрема член політбюро ЦК КП(б)У Д.З. Мануїльський, риторично наголошували на несумісності концепції Грушевського щодо історичного шляху України з більшовицькою “ідейно-виховною роботою в масах”, характеризували спадщину Грушевського як теоретичну базу та ідейний арсенал повстанської боротьби у Західній Україні, очоленій Організацією українських націоналістів. Усіляко підкреслювалося, що “школа Грушевського” справляла і справляє хоч “зразу не завжди явний” та в цілому помітний вплив на умов української інтелігенції. “Він проявляється іноді у наших літературознавців, письменників і критиків під час їхніх спроб висвітлювати й оцінювати видатні явища суспільної думки на Україні, творчість українських письменників...”⁴⁰.

Час від часу доповідачі, особливо К. Литвин, зверталися до новітніх праць радянських авторів з історії України, твердячи, що вони написані в антимарксистському дусі, містять серйозні помилки націоналістичного характеру. Тут же наголошувалося, що тих самих помилок припустилися і автори “Нарисів історії української літератури”, які “перекрутили” марксистсько-ленінське розуміння історії української літератури, подали її у контексті все тієї ж “школи Грушевського”.

У свою чергу, відповідальний редактор “Нарисів історії української літератури” Є.П. Кирилюк зробив спробу перекласти “провину” на істориків, яким нібито цілком довірилися літератори, недостатньо розуміючи історичний процес та його оцінки. Відповісти на це твердження взявся М. Рильський, який, очевидно, прагнув реабілітуватися за власні “гріхи”. “Мені здається, — говорив він, — що автори “Нарисів історії української літератури” своїми першоджерелами мали все-таки 10 томів історії Грушевського, а не літописи і всякі архіви. А в цьому й біда. Вони можуть сказати наївно, що “ми ж беремо в Грушевського тільки факти”. Але вся штука в тому, що Грушевський як людина цілком певного ідейного напрямку, як людина яскраво тенденційна, фактично групував так, як для його концепції треба було. І якщо ви будете тільки факти брати у нього, а його висновків робити не будете, то все одно вийде, що ви подаєте концепцію Грушевського, бо ви не за першоджерелами пішли, а ви пішли за тою групировкою фактів, яку дав Грушевський”⁴¹. Словом, “куди не кинь — усюди клин”.

Основний меті численних партійних засідань і нарад — мобілізувати творчу інтелігенцію на протистояння головному ворогу КП(б)У — Організації українських націоналістів відповідали завдання, які ставили доповідачі перед аудиторією. Якщо К. Литвин формулював їх розпливчато, розглядаючи як “складову загального завдання по морально-політичному розгрому фашизму” (і це через рік після завершення Другої світової війни!), то його наступник І. Назаренко їх конкретизував, закликавши “вжити негайних заходів”, “поставити всіх на ноги” для протидії поглядам Грушевського та його послідовників. Адже “основні риси буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського давно перестали бути чисто теоретичними питаннями, вони стали ідейним арсеналом українського націоналізму”⁴².

До істориків АН УРСР І. Назаренко звернувся окремо: “Вважайте, що основне завдання інституту — викриття концепції Грушевського. Допоможіть нам зліквідувати, вирвати з коренем залишки буржуазно-націоналістичної ідеології”⁴³. Не обмежуючись вказівками науковцям-історикам, партідеологи ще й поставили перед місцевими комітетами КП(б)У практичні завдання щодо “рішучого викриття й розгрому антинародної ворожої ідеології”⁴⁴.

Що ж конкретно пропонувалося протиставити “школі Грушевського”, яка, на думку ідеологів КП(б)У, надто вкоренилася в українській радянській історіографії? Це мав бути сталінський “Короткий курс історії ВКП(б)”, що є “зразком для кожного історика — скарбівня теоретичних знань для кожного науковця”⁴⁵.

Провідним неофіційним доповідачем від істориків постійно виступав М.Н. Петровський, який прагнув бути “на рівні”. Декларативні, нерідко голослівні, тези основних доповідачів він намагався “озвучувати” науковими міркуваннями. Слідом за К. Литвином зупинявся на “винятково неправильній, антиісторичній, шкідливій теорії Грушевського”, котра, за його словами, полягала у тому, що Україна у 1654 р. хотіла стати самостійною державою, а оскільки це не вдалося, залишився тільки єдиний вихід — приєднатися до Росії. Ось як тлумачив Петровський це одне з кардинальних питань української історіографії. “Що значить: “єдиний вихід?” А чи є які-небудь факти в документах про це прагнення до “самостійності” в 1648—1654 рр.? Кажуть, таких фактів немає... Очевидно, такі теорії “про самостійність” 1648—1654 рр. слід виживати, показувати їхню неспроможність, щоб вони не засмічували голови”⁴⁶.

Знайшла підтримку і теза антиросійської спрямованості поглядів Грушевського, оскільки в нього “усі злочини царизму проти українського народу приписуються російському народові”⁴⁷. Зрештою, професор, вийшовши за рамки критики Грушевського, повів атаку на тих істориків, котрі надто вже забуваються. “...В нас якось виходить, — говорив він, — що раз людина зробила щось позитивне для української культури чи боролася проти царизму, значить, вона є прогресивним діячем історії. Так можна і Мазепу зробити прогресивним діячем, все-таки церков багато при ньому збудували, дещо і в культурі зробив”⁴⁸.

Як бачимо, у 30—40-ві роки і істориків, і політиків хвилювали ті самі больові проблеми української історії, що й сьогодні. Вони виходили далеко за рамки історіографії, набуваючи гучного суспільно-політичного резонансу. Передусім це проблеми історичного вибору України, її геостратегічного положення і політичного курсу, взаємовідносин зі слов'янським світом, особливо з Росією. Але якщо 60 років тому ці проблеми становили теоретичний та ідеологічний інтерес, то нині в незалежній Українській державі вони, залишаючись гострополемічними, впливають на морально-політичну атмосферу в суспільстві, на визначення пріоритетів зовнішньої політики українського уряду, на практичне розв'язання економічних проблем.

Історики проти історії

Стенограми нарад, що збереглися в архівних фондах, передають обстановку на них, далеку від виваженого розгляду назрілих складних проблем, як це повинно бути в науці. Натомість тут панувала гнітюча атмосфера грізних розносів, огульних звинувачень, виявлення “ворогів”. Особливо характерною у цьому відношенні була остання нарада істориків (квітень—травень 1947 р.), у якій взяв участь і виступив Л. Каганович. Перший секретар ЦК КП(б)У “збагатив” історіографію своїми глибокодумними спостереженнями щодо, як він висловився, “серйозних упущень на історичному фронті і корінних помилок в історії України”. Каганович, зокрема, заходився залякувати істориків і робив це досить вміло: Від Грушевського та його школи залишилися тоненькі, невидимі нитки, котрі треба “хімічно знищити...”. Завжди найнебезпечнішою була брехня, котра є правдопо-

дібною... Вона каламутить деяких недосвідчених у марксизмі людей. Ось які ці нитки”⁴⁹.

Удавано довірливі тональності у виступі “першої особи” республіки надихнули декого з присутніх на порушення “наболілих” питань історичної науки. М.І. Супруненко виступив проти вживання поняття “народ” замість “правильного з точки зору марксистсько-ленінської теорії — “робітники і селяни” або “трудящі маси”⁵⁰. М.А. Рубач наполягав на іншому: “З погляду правильного марксистського вивчення історії України не можна робити всю історію України додатком до національного питання й проблеми створення української держави”⁵¹. Ф.Є. Лося непокоїла невирішеність питання “Як викладати історію України у середній школі?” — в рамках історії СРСР чи як окрему дисципліну”⁵². Ф.О. Ястребов необережно висловив думку (за яку був негайно розкритикований), що, оскільки в СРСР ліквідовано експлуататорські класи, то у висвітленні історичного минулого треба знаходити не те, що роз’єднувало народ, а те, що його об’єднувало⁵³.

Після виступу Л. Кагановича деякі науковці, своєчасно зорієнтувавшись і відчувши себе “бійцями історичного фронту”, почали звинувачувати один одного, а найбільше самих себе в різних антинаукових, опортуністичних і навіть буржуазно-націоналістичних збоченнях та помилках. Доходило мало не до вуличних сцен. Так, коли М. Петровський звинуватив М. Рубача в троцькістських поглядах, останній негайно зреагував, схарактеризувавши його як “відомого буржуазного націоналіста”⁵⁴. Такі “розбірки”, звичайно, лили воду на млин організаторів зборів, розпалювали чвари між істориками.

Під час проведення цих заходів партпрацівники (а, мабуть, не тільки вони, а й всюдишні органи держбезпеки) пильно стежили за виступами, настроями науковців, їхніми взаєминами, інформуючи про свої висновки керівництво. В одній з довідок відповідального партійного працівника, наприклад, відзначалися “величезні позитивні знання істориків”, але “дуже суттєвим недоліком” вважалися нездатність до “класового аналізу дуже складних, суперечливих явищ історії”, а також нерозуміння того, “що таке радянське вчення про етногенез”⁵⁵.

В іншій довідці давалася оцінка згаданої вище сутички між Петровським і Рубачем. Цековський спостерігач цей факт коментував так: “Рубач правильно критикував націоналістичні помилки Петровського, однак не піддав ґрунтовній і різкій критиці власні помилки”⁵⁶. У свою чергу, М.А. Рубач, якому, очевидно, стала відомою думка “директивних органів”, зорієнтувавшись, невдовзі взяв слово для такої заяви: “На мене справили вплив і покровщина..., і націоналістичні теорії, націоналістичні настрої... В тих статтях, у тих працях, котрі я писав, було чимало серйозних політичних принципових помилок, за котрі я ніс і несу цілковиту відповідальність. Ці помилки продовжувалися до 1930—31 рр... Особливо серйозну помилку було мною зроблено у викладі історії громадянської війни на Україні, в оцінці Центральної Ради... Серйозних помилок націоналістичного порядку я допустив в оцінці Грушевського... Мені доводилося робити ряд помилок у своїй поточній роботі в останні роки...” тощо⁵⁷.

Не відставав від свого постійного опонента і М.Н. Петровський, включившись в кампанію покаяння: “Якщо покласти на чашу вагів і позитивне, і негативне, то негативне перетягне, перетягнуть помилки”. У своєму самовикритті бідолашний вчений навіть визнав непростимий “гріх” — публікацію статей за кордоном⁵⁸.

Приклад М.А. Рубача і М.Н. Петровського надихнув Ф.Є. Лося покаятися у тому, що українські радянські історики не подолали “буржуазно-націоналістичної схеми” і припустилися помилок “буржуазно-націоналістичного характеру”⁵⁹. А парторг інституту від імені колективу і партійної організації на останній з партійних нарад у ЦК запевняв, що “всі ми маємо великі провини перед партією і радянським народом в тому, що в роботі інституту були допущені помилки буржуазно-націоналістичного характеру, в тому, що партійна група недостатньо орієнтувала наукові кадри на боротьбу за чистоту марксистсько-ленінської теорії в питаннях історії України”⁶⁰.

Підсумком нескінченних теоретичних дебатів був гіпотетичний вибір корінної альтернативи української долі: незалежне існування або перебування у складі Росії. Деякі учасники нарад, у розпачі намагаючись досягти компромісного варіанту, робили не зовсім продумані заяви. Так, К.Г. Гусликий твердив: “Звичайно, не треба протиставляти боротьбу українського народу за самостійність його прагненню приєднатися до Росії”⁶¹.

Загалом виступаючі дружно вимагали “суворих і критичних рецензій” їхніх праць. Скориставшись з цього, Л. Каганович вніс пропозицію про кооперацію Інституту історії АН СРСР з Інститутом історії України АН УРСР. По суті, йшлося про встановлення “шефства” московських істориків над українськими колегами.

І вже в листопаді 1947 р. академіки Г.М. Панкратова та І.І. Мінц почали рецензувати праці істориків України. Виявлені в них недоліки вони пояснювали слабкою марксистсько-ленінською підготовкою авторів, невмінням застосовувати загальні положення марксизму до конкретних умов України⁶². За словами Г. Панкратової, завдання полягало в тому, щоб показати, що “в історії України дожовтневої була та сила, котра може привести і привела український народ до перемоги та до його національних успіхів. Цією силою був пролетаріат Росії, російський народ”⁶³. Слід зазначити, що академіки Панкратова і Мінц цілком справедливо поставили питання про те, що в історичних працях слід показувати не тільки як російська культура збагачує українську, а й навпаки. На жаль, українські історики не наважилися скористатися з цієї поради.

Марксистський вишкіл західноукраїнських істориків по-сталінськи

Як слід було чекати, особливі претензії з огляду на обстановку в західноукраїнському регіоні були пред’явлені і киянами, і москвичами до тамтешніх істориків. Хоча на жодну з нарад у Києві їхніх представників запрошено не було, тема західноукраїнської гілки історіографії раз по раз порушувалася і на закритих, і на відкритих зборах та нарадах. Редактор львівської обласної газети “Вільна Україна” А. Хижняк, виступаючи на республіканській нараді з пропаганди при ЦК КП(б)У, з обуренням говорив: “Гострої критики своїх помилок Крип’якевич і інші не зробили. Ці вчені вважають, що вони і далі можуть помилятися. Серйозних вимог до них не поставлено...”⁶⁴.

На доказ свого твердження А. Хижняк навів такий приклад. Львівський професор М.М. Кордуба, виступаючи на сесії відділу суспільних наук АН УРСР, тлумачив по-своєму національне питання. “Він хотів дати визначення нації, хоч перед тим у доповіді досить чітко це питання було з’ясоване. Кордуба настирливо намагався дещо висунути своє”⁶⁵.

Відчувалося особливе занепокоєння керівних кіл справами у західноукраїнському регіоні, негативним ставленням місцевої інтелігенції до ра-

дянської влади з її “новаціями”, її підтримка повстанської боротьби, очоленої ОУН(б). З властивою йому відвертістю сказав про це Д.З. Мануїльський, даючи вказівки партпрацівникам західних областей. Він обрушився передусім на тих учених, які є носіями “теорійки” про те, що нібито культурним центром України є не Київ, а Львів. “Ми не повинні відходити від марксизму-ленінізму і вчитися у Львова, це вчені західних областей України повинні перебудовуватися, переучуватися, скоріше зрікатися буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і освоювати передову ідеологію марксизму-ленінізму”, — твердив він ⁶⁶.

Вже з кінця 1944 р. досить діяльна група львівських істориків перебувала в центрі уваги партійного керівництва — і місцевого, і київського. Наголошувалося на тому, що ця інтелігенція формувалася у буржуазному суспільстві і значна її частина була виразницею чужої марксистської ідеології. Підкреслювалося і те, що політичні переконання західноукраїнської інтелігенції вироблялися під впливом складних історичних умов, у яких проходив розвиток цього регіону України, що тривалий час перебував під політичним, економічним та соціальним гнітом сусідніх країн. “Вони хиталися й перекидалися від однієї влади до іншої протягом цілого покоління”, — так висловлювалися партійні ідеологи про інтелігенцію західноукраїнських областей.

Ті, хто наголошував на цих вадах і констатував “відсталість” галичанської інтелігенції, не бажали враховувати, що йшлося про категорію людей, світогляд і виховання яких були настільки далекими від вимог, які ставила перед ними радянська влада, що вони не могли зрозуміти, чого від них вимагають. Це сприймалося представниками нових властей як свідчення відсталості свідомості порівняно з іншими областями України. Ще тільки радянські війська вступили на територію західних областей, а К.З. Литвин вже попереджав партактив: “Ми мусимо йти в західні області України більш обережно, порівняно з районами східних областей України” ⁶⁷.

Не втрималося цековське начальство від спокуси звалити провину за “погану роботу з інтелігенцією” на Львівський обком партії, який буцімто “не веде рішучого наступу і викриття дворушництва деяких представників місцевої української інтелігенції” ⁶⁸. Насправді ж, обласне керівництво неодноразово робило спроби “перевиховання” у марксистсько-ленінському дусі “заблудлих овець”, тобто західноукраїнських інтелігентів, зокрема істориків.

Задум працівників ЦК КП(б)У полягав у тому, щоб запросити на тривалий час до Києва під приводом читання лекцій провідних львівських істориків, аби провести з ними відповідну “виховну роботу”. До цієї справи було залучено, зокрема, професора М.Н. Петровського. Про наслідки своєї “місії” до Львова в грудні 1944 — січні 1945 рр. він у доповідній записці до ЦК писав: “Щодо моєї пропозиції приїхати до Києва прочитати публічну лекцію, то проф. Крип’якевич сказав, що він за станом здоров’я не може взимку приїхати; мої ж враження, що він боїться прибути до Києва, щоб його звідси не вислали... Я запропонував Крип’якевичу написати підручник з історії України для нижчих шкіл; він відмовився, заявивши, що майже все життя писав підручники і тепер вирішив покласти цьому кінець... Взагалі моє враження, що Крип’якевич почуває себе досить незручно за свою пронімецьку діяльність (під час окупації друкувався в місцевій пресі. — М. К.), боїться репресій і тепер стоїть на перепутті: увійти в раковину і чекати інших часів чи вести чесну наукову роботу, щоб спокутувати своє політичне минуле” ⁶⁹. Від приїзду до Києва для “читання лекцій” відмовилися й інші львівські професори.

Документи не дають відповіді на запитання “Чому львівські або чернівецькі історики не були запрошені на жодну з численних зустрічей у Києві протягом 1945—1947 рр?” Можливо, працівники ЦК розглядали цих істориків як надто чужорідне тіло у когорті, хоч і небезгрішних, та все ж радянських істориків, “своїх”. М. Петровський в унісон з організаторами нарад досить відверто заявляв: “Тут говорили про львівських учених, що вони перевиховуються. Я належу як історик до скептичного напрямку в науці й досить скептично ставлюся до цього перевиховання, котре там відбувається. Їздив я не раз у Львів. Не раз говорив з ними (вони мені підпорядковані як директору). Завжди згодні з кожним моїм словом, вдячні, що я їм мало не Америку відкриваю, у той час, як я кажу такі речі, котрі знає у нас учень 7-го класу... Але перевиховання щось не бачу. Декотрі часто вступають зі мною в сперечання. Це вже ті, котрі вважають, що вони стали мало не марксистами, або, як казав мені один: “Я лизнув марксизм”⁷⁰.

Однак, оскільки у львівських істориків “міцно вкоренилися антинаукові погляди на характер історичного процесу, запозичені у Грушевського” (так у партійних документах характеризувався їхній світогляд), то львів’ян, звичайно, не залишили поза увагою. За вказівкою ЦК КП(б)У у 1946 р. Львівський обком партії організував кілька розширених пленарних засідань кафедри історії України місцевого університету, на яких обговорено ставлення істориків до Грушевського та його школи. До читання доповідей на цих зібраннях було залучено прихильників саме цієї школи (очевидно, щоб дати їм можливість остаточно “розкритися”) професорів І.П. Крип’якевича, М.М. Кордубу та деяких інших. Метою цього заходу було змусити старих львівських істориків привселюдно каятися за свої “відсталі” переконання.

Як зазначалося на республіканській нараді з пропаганди ЦК КП(б)У (червень 1946 р.), у доповідях і виступах львів’яни визнали деякі “помилки”, критикували навіть окремі положення праць Грушевського. “Але в той же час оспівували його як видатного ученого, багато говорили про його заслуги перед українським народом, показавши тим самим, що ще продовжують знаходитися у полоні його націоналістичних концепцій. Так, професор Крип’якевич твердив, що радянська історіографія взяла за основу праці Грушевського, відкинувши лише окремі його тези...”⁷¹.

Як “інцидент”, що стався на засіданні кафедри, було кваліфіковано той факт, що коли “знавці” історії з обкому партії сформулювали тему доповіді професора М. Кордуби таким чином: “Буржуазно-націоналістичне висвітлення древньої історії України, особливо Київської Русі та періоду феодальної роздробленості, у Грушевського”, норовливий професор наважився по-своєму уточнити формулювання: “Михайло Грушевський як дослідник княжої епохи історії України”⁷².

Львівським (місцевим) історикам протиставляли групу викладачів-комуністів, які прибули туди з східних областей. Ректор університету І.І. Білякевич, як повідомлялося в інформації обкому про засідання кафедри історії України ЛДУ, гостро поставив питання перед місцевими вченими — або негайне ідейне переозброєння (малося на увазі засвоєння основних положень “Короткого курсу історії ВКП(б)”), або усунення від роботи в університеті. А дехто з партійних істориків зажадав навіть “притягнення до відповідальності учнів Грушевського за дії зрадників українського народу — українсько-німецьких націоналістів”⁷³. Місцеві органи держбезпеки почали гарячково, але ретельно вивчати біографії, громадську діяльність, а також публікації тих, хто був занесений до “чорних списків”. Словом, не було зроблено жодного кроку до порозуміння і залучення цих лю-

дей на бік радянської влади. Обком партії змушений був навіть певною мірою “утихомирювати” запал тих, кому було нетерпещь “штучно прискорити ідейне переозброєння” місцевих учених.

Проте загалом вимоги “роззброїтися” щодо львівської гілки “школи Грушевського” не припинялися. Особливому тискові було піддано провідного західноукраїнського історика І.П. Крип’якевича, котрий марно намагався помирити “буржуазно-націоналістичну теорію з радянською історіографією” *. Обурення обкомівських працівників викликало й те, що професор появу пролетаріату у Львові простодушно пояснював наявністю двірників та хатніх робітниць.

Третирування поважного вченого, якого, зокрема, було звинувачено у колабораціонізмі з фашистами (звинувачення, між іншим, досить-таки натягнуте), зайшло вельми далеко.

Одного разу І. Крип’якевич, будучи у службових справах у Києві, завітав до Інституту історії України. У коридорі зустрівся з С.М. Білоусовим, якого знав ще з довоєнних часів. Невимушено обійнялися. Сталося це при свідках. І що ж..., С. Білоусова негайно звинуватили у спілкуванні, мало не в дружбі, зі “зрадником батьківщини”. Навіть на одній з республіканських нарад його розкритикували за “безпринципність”. Присутній там же Білоусов не витримав: “Ну, яка, зрештою, різниця: обійняв, не обійняв?” На що секретар ЦК К. Литвин не без нотки повчальності зауважив: “Це має значення: дивлячись кого обіймати — товариша чи обіймати І. Крип’якевича” 74.

Зрештою, одного з найвідоміших істориків України І.П. Крип’якевича було піддано ostracismu. У постанові ЦК КП(б)У “Про роботу сесії АН УРСР” (квітень 1947 р.) говорилося: “Вважати абсолютно неприпустимим той факт, що по плану робіт Інституту історії АН УРСР як співавтора праці “Критика буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського та його школи” висунуто учня й послідовника Грушевського Крип’якевича І.П... Вважати це грубою помилкою комуністичної групи Академії наук УРСР” 75. А вже далі звучало як вирок трибуналу: “Дати розгорнутий виступ з критикою історичної концепції Крип’якевича (Грушевського), що привела його до табору фашизму” **.

Перемога в “холодній війні” проти української історіографії

У серпні 1947 р. справу “розгрому школи Грушевського”, що надто затягулася, було, нарешті, завершено. Увінчалось все прийняттям постанови ЦК КП(б)У “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”. У цьому документі провідний колектив українських істориків-дослідників звинувачувався у навмисному відході від “свята святих” — більшовицького принципу партійності, відро-

* І.П. Крип’якевичу було пред’явлено й політичні звинувачення в антирадянських настроях. За даними управління НКДБ Львівської області, він зробив таку заяву: “Ідеї Гітлера — націоналізм, панування німців і інтернаціоналізм — панування Росії, в основному, хибні, не життєві тому, що занадто абстрактні. Звідси горе народам, вожді котрих втілюють у життя абстрактні ідеї” і т. ін. (Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. — К., 1995. — Т. 1. 1939—1953. — С. 222).

** Через 20 років у некролозі, опублікованому в “Українському історичному журналі” (1967. — № 6. — С. 160), говорилося: “Невмолима смерть вирвала з лав учених Радянської України одного з кращих дослідників, доброго педагога й радника, щиро й сердечно людину, великого працелюба Івана Петровича Крип’якевича”.

дженні реакційних вигадок українських націоналістичних істориків, проповідях націоналістичних настанов, негативних впливах на викладання історії України у вузах і т. ін.⁷⁶

У протистоянні не людей, не науковців-істориків (вони були вже давно зламані та деморалізовані), у протистоянні науки і політики верх взяла остання. Організатори заходів-нарад, що іменувалися творчими, маючи у своєму розпорядженні силу аргументів, віддали перевагу аргументам сили. Ідеям необхідно було протиставляти ідеї, шукати наукових рішень на зрілих актуальних проблемах, а не відбуватися декларативними промовами, резолюціями у дусі партапаратних тлумачень марксистсько-ленінської доктрини та пресловутими “оргвисновками”. Справа дійшла аж до проробок за звичаями тих часів “гнилої інтелігенції” (вислів Сталіна), тобто істориків, з метою наставити їх на шлях праведний силою класу-гегемона. Питання про “політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР” у 1947 р. усерйоз обговорювали на своїх зборах... робітники київського “Арсеналу”, та й не лише вони.

Наслідки нещадної, замішаної на страху, непримиренності і примусі “марксистсько-ленінської” переорієнтації радянської історичної науки дорого обійшлися українській історіографії. Було, образно кажучи, грубо, через коліно, переламано її хребет, остаточно обірвані наукові традиції та надбання.

За вказівкою ЦК КП(б)У черговий раз було перевірено і профільтровано фонди бібліотек та архівів, вилучено усе, що могло навіть нагадувати “крамолу”. У душах, у свідомості істориків надовго оселилися безініціативність і пристосуванство. У багатьох викладачів і науковців, як визнавав головний ідеолог КП(б)У К. Литвин, “спостерігається якась боязнь сміливо ставити питання... відсутній жвавий обмін думками і атмосфера товариської дискусії, немає здорової більшовицької критики...”⁷⁷. А незмінний його “однодумець”, професор М. Петровський підтверджував думку партійного секретаря: “Багато хто з істориків у нас говорять: “Що я буду класти голову на плаху? Краще помовчати і виждати, що буде далі...”⁷⁸.

Схоже, що партійна верхівка умисно нагнітала постійну напруженість, обстановку психічного збудження, нервового дискомфорту в суспільстві. У такий спосіб створювався сприятливий ґрунт для репресивних кампаній, без яких сталінський режим не мислив управління державою. І навіть після завершення Великої Вітчизняної війни робилися спроби зберегти мілітаризованість свідомості, атмосферу воєнного протистояння. Характерним щодо цього було визнання Д.З. Мануїльським, зроблене на нараді у вузькому складі в ЦК КП(б)У 27 квітня 1945 р., з приводу наступного святкування Дня Перемоги. “Щоб не створювати у населення враження, що все закінчено, треба, щоб статті (в пресі. — М. К.) відмічали, що це історична перемога радянських народів, але не треба розмагнічуватися. Треба відмічати, що зі стратегічного боку ми закінчили війну, а тепер треба закріпити ці досягнення”⁷⁹.

Несамовита боротьба партідеологів проти “школи Грушевського”, що завершила карколомні перипетії української історіографії, які почалися напередодні Другої світової війни й тривали аж до кінця 40-х років, з погляду сьогодення може уявлятися нонсенсом, двобоєм з тінню. Адже ніяких суттєвих ознак впливу концепції Грушевського у нечисленних працях українських істориків того часу не було. Чим же пояснити таке відверто штучне вишукування ворогів, тривале і несамовите “полювання на відьом”? На наш погляд, його організатори керувалися передусім тварин-

ним страхом перед можливими у повоєнний час ідеологічними збоченнями у суспільстві. Крім того, ставилося метою остаточно деморалізувати представників історичної науки, закріпити їхнє становище як слухняних маріонеток, сліпих виконавців волі партії.

“Наведення порядку” в історичній науці й “утихомирення” істориків було складовою нового політичного курсу радянського уряду на “холодну війну” і не лише із Заходом, а й з радянським суспільством, що відбувалося паралельно з роздмухуванням культу особи Сталіна. Втілюваний у життя потужною пропагандистською машиною, підсиленою засобами примусу тоталітарної держави, винятковою послідовністю і настійливістю виконавців, саме ідеологічний фактор, підпорядкований “холодній війні”, був визначальним у діяльності вчених і літераторів, артистів і митців. Систематично і наполегливо партія привчала їх не творити, а служити, і навіть не партії, не радянській державі, не народу — служити “великому Сталіну”.

Не всі інтелектуали зуміли втримати цей бездумний пресинг, не зламатися. Більшості з них стали притаманними постійне почуття невпевненості та страху і перед начальством, і перед таємничою, але вбивчою силою партійних постанов.

А для істориків цей нав'язаний партією комплекс творчої неповноцінності вплився, зрештою, у появі в середині 50-х рр. вимученого під пильним наглядом функціонерів ЦК партії товстого (хоч науково збідненого, зате такого, що відповідав усім канонам марксизму-ленінізму сталінського копилу) двотомника “Історії Української РСР”.

¹ Военно-исторический журнал. — 1975. — № 6. — С. 2.

² Там же. — 1959. — № 3. — С. 82.

³ К изучению истории. — М., 1938. — С. 37.

⁴ Там же. — С. 38.

⁵ Д о в ж е н к о О л е к с а н д р. Україна в огні. — К., 1990. — С. 135.

⁶ Там же.

⁷ П е т р о в В. Л. Страна готовилась к отражению агрессии // Военно-исторический журнал. — 1995. — № 6. — С. 5.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 15, оп. 1, спр. 602, арк. 55.

⁹ Исторический журнал. — 1944. — № 9. — С. 101.

¹⁰ Большая Советская Энциклопедия. — М., 1935. — Т. 59. — С. 816—819.

¹¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 68, арк. 29 зв.

¹² З історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні (1934—1961). — К., 1963. — С. 82.

¹³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 68, арк. 29 зв.; спр. 266, арк. 9.

¹⁴ Там же, оп. 23, спр. 125, арк. 8.

¹⁵ Там же, арк. 16.

¹⁶ Там же, оп. 70, спр. 266, арк. 10.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же, спр. 514, арк. 19—20.

¹⁹ Там же, спр. 200, арк. 78.

²⁰ Там же, спр. 436, арк. 423, 426.

²¹ Там же, арк. 15.

²² Там же.

²³ Авторханов Абдурахман. Империя Кремля. — Минск; Москва, 1991. — С. 43.

²⁴ Родина. — 1991. — № 6—7. — С. 74.

²⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 198, арк. 50.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же, спр. 2473, арк. 2—3.

²⁹ Там же, спр. 755, арк. 26.

³⁰ Там же, спр. 4, арк. 129—130.

³¹ Там же.